

УДК159.922.6.-057

[https://doi.org/10.31392/UDUnc.series12.2024.25\(70\).09](https://doi.org/10.31392/UDUnc.series12.2024.25(70).09)

АГРЕСІЯ ОСОБИСТОСТІ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ В УМОВАХ ВІЙНИ

Лариса Журавльова

доктор психологічних наук, професор,

професор кафедри психології

Поліський національний університет

10008, Україна, м. Житомир, вул. Старий Бульвар, 7

lpz2008@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0003-4020-7279>

Web of Science ResearcherID: Q-6664-2018

<https://publons.com/researcher/1866935/larysa-zhuravlova/>

Scopus Author ID: 57221460394

<http://www.scopus.com/inward/authorDetails.url?authorID=57221460394&partner>

Вікторія Заруднева

магістрантка ОПП «Практична психологія»

Поліський національний університет

10008, Україна, м. Житомир, вул. Старий Бульвар, 7

v.zarydneva@gmail.com

Анотація

У статті розглядаються теоретичні підходи та аналізуються результати емпіричного дослідження проявів агресії та її чинників в міжособистісній взаємодії молодих українців в умовах повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Здійснено ієрархічну систематизацію показників агресивної спрямованості юнацтва на різні соціальні суб'єкти (в порядку спадання показників): керівництво, поведінка однолітки, поведінка сторонніх людей, поведінка батьків, власне Я, формальний зовнішній соціум. Доведено, що існують статеві відмінності в спрямованості агресії молоді: хлопці більш толерантні до власного Я і поведінки сторонніх людей та менш толерантні до поведінки однолітків і формального зовнішнього соціуму, порівняно з дівчатами. Виявлено позитивну динаміку інтегральної емпатії особистості юнацького віку та домінування просоціальної поведінки в міжособистісній взаємодії. Ієрархічна систематизація частоти проявів форм емпатії особистості юнацького віку має наступну послідовність (в порядку спадання показників): реальне сприйняття не на шкоду собі, альтруїзм, пасивна емпатія, співчуття, антиемпатія, співпереживання, індіферентність. Статева диференціація проявів форм інтегральної емпатії виявила наявність більш високих показників емпатії у юнаків, їх більшу готовність до прояву дієвих форм емпатії, порівняно з дівчатами. Показано, що більшість осіб юнацького віку в умовах війни мають високий рівень ситуативної та особистісної тривожності, констатовано їх статеві відмінності, зокрема, у хлопців відсутні показники низької ситуативної тривожності (проявляють лише помірну та високу), у дівчат вони розподілені за всіма рівнями. Отримано достовірні позитивні кореляційні взаємозв'язки між показниками агресії, спрямованої на керівництво, та індіферентності й ситуативної тривожності; поведінкою сторонніх людей та ситуативною й особистісною тривожністю; поведінкою однолітків та внутрішнім сприйняттям; власним Я та антиемпатією, ситуативною й особистісною тривожністю.

Ключові слова: спрямованість агресії, чинники агресії, інтегральна емпатія, форми емпатії, тривожність, юнацький вік.

Вступ

Війна впливає на психічний стан людей, які опинилися в зоні конфлікту. Агресія та насильство, на жаль, стали частиною нашого повсякденного життя. Оскільки агресія є еволюційною функцією психіки, вона виконує різні адаптивні функції в складних для виживання умовах: самозахист, досягнення домінування та захист території (Sapolsky, 2018). Даний феномен також може функціонувати як відповідь на розчарування чи передбачувані загрози, може служити засобом вивільнення емоційної напруги (Дроздов & Скок, 2000). Причиною агресивної поведінки в юнацькому віці може бути комплекс психологічних і соціальних факторів, які прямо чи опосередковано впливають на появу та особливості форм проявів агресії.

Агресія – це прояв індивідуальної чи колективної поведінки, спрямованої на нанесення психічної чи фізичної шкоди іншим (Дроздов & Скок, 2000). З початком повномасштабного вторгнення Росії в Україну, українці кожного дня відчують і переживають наслідки найрізноманітніших форм російської агресії: підвищення рівня напруженості, роздратування, страху, гніву тощо (Журавльова & Хільченко, 2023). Перелічені стани можуть стати чинниками агресивної поведінки, виникнення конфліктних ситуацій в сім'ї, конфронтацій на робочому місці та в соціальному оточенні.

Очевидно, що на третьому році повномасштабної війни все населення України знаходиться в хронічному стресі. Особливо негативно це позначається на особах юнацького віку, оскільки цей вік є сензитивним для якісного переосмислення системи життєвих цінностей, пошуку сенсу життя, особистісної та професійної самореалізації, усвідомлення власної суб'єктності, особистісної ідентичності (Его-ідентичності). Умови війни породжують ситуації фрустрації та позбавляють їх вільного життєвого вибору, відчуття власної автономності, окремих життєвих сенсів. А як відомо фрустрація, кризи та стрес є умовами зростання тривожності, актуалізації непродуктивних форм емпатії, агресивності та агресивної поведінки (Zhuravlova & Chebykin, 2021).

Дослідження взаємозв'язків між рівнем агресії, емпатії та тривожності має особливу актуальність в умовах війни, оскільки дає змогу краще зрозуміти психологічні механізми, які впливають на поведінку юнацтва в кризових ситуаціях. Аналіз проявів агресії та її спрямованості створює базу для розвитку програм підтримки юнацтва, що має жити в умовах війни, з метою покращення їх емоційної регуляції та вирішення особистісних проблем. Спостерігаючи за травматичними подіями сьогодення, молодь може відчувати сильну тривогу стосовно власної безпеки та майбутнього, а здатність до емпатії зазнає деформацій внаслідок зміщення пріоритетів з міжособистісної взаємодії, особистісного розвитку на виживання в умовах війни.

Розрізняють декілька підходів в поясненні природи агресії. Р. Берон і Д. Ричардсон (за: Дроздов & Скок, 2020) вважають, що агресія в будь-якій формі прояву – це поведінка, спрямована на заподіяння шкоди живій істоті. Психологи гуманістичного напрямку вважали, що людині не властиві природжені інстинкти жорстокості й агресії, а з погляду психоаналітиків агресивність трактується як вроджена, інстинктивна властивість людини. В рамках фрустраційної теорії агресія описується як поведінкова реакція на фрустрацію (труднощі на шляху до досягнення мети), а фрустрація завжди тягне за собою агресію. З точки

зору теорії соціального навічання агресивна поведінка є складною системою навичок, що вимагає тривалого та всебічного навчання: щоб засвоїти способи агресивних дій, людина повинна спостерігати їх соціальні приклади, отримувати заохочення у разі їх проявів.

Дослідники розділяють комплекс індивідуально-психологічних та соціально-психологічних факторів, які впливають на появу та особливості проявів агресії. Домінуючими серед цих факторів є насильство в сім'ї, вплив асоціальних субкультур однолітків, стан емоційного напруження тощо.

На процес розподілу ролей в ситуації агресії впливають наступні чинники: а) самооцінка власної поведінки в таких ситуаціях; б) соціальне прийняття чи неприйняття відповідної ролі; в) соціальний статус (Дроздов & Скок, 2000). Також було виявлено, що існують гендерні відмінності у розподілі ролей: хлопці частіше виступають у ролі агресора, вони більш схильні до проявів агресії фізичного типу, а дівчата – до вербальних і соціальних її виявів (Товт, 2021).

Зважаючи на сказане вище, визначено мету дослідницької роботи: емпірично дослідити психологічні особливості та чинники проявів агресії особистістю юнацького віку в умовах війни.

Основними завданнями дослідження є наступні: 1) диференціювати прояви агресії в юнацькому віці щодо різних соціальних об'єктів (керівництва; поведінки батьків, сторонніх людей та однолітків; формального зовнішнього соціуму; власного Я); 2) виявити особливості проявів інтегральної емпатії та її форм в юнацькому віці; 3) проаналізувати особливості проявів тривожності в юнацькому віці; 4) встановити взаємозв'язки між показниками агресії, емпатії та тривожності юнаків та юнок в умовах війни.

Методи дослідження

Емпіричне дослідження проводилось серед студентів вищих навчальних закладів України. Загальна кількість респондентів становила 46 осіб, зокрема 28 юнок та 18 юнаків. Для виконання завдань емпіричного дослідження було використано три психодіагностичні методики та математично-статистичні методи: визначення середніх арифметичних показників і відсоткових співвідношень, знаходження лінійної кореляції Пірсона.

1. Для дослідження особливостей проявів агресії в юнацькому віці щодо різних соціальних суб'єктів використано тест на виявлення спрямованості агресивної поведінки Е.К. Агєєнкової та М.В. Тарасова (Ларіонов & Буніс, 2020). Тест складається з шести блоків запитань. В кожному блоці від восьми до двадцяти двох запитань. Запитання визначають рівень агресії, спрямованої на керівництво, поведінку батьків, поведінку сторонніх людей, поведінку однолітків, формальний зовнішній соціум, власне Я.

2. З метою визначення впливу розвитку емпатії на рівень агресивної поведінки у юнацькому віці застосовувався «Тест на емпатію для підлітків та юнаків» Л.П. Журавльової (Журавльова, 2010; Zhuravlova & Chebykin, 2021). З його допомогою визначалися п'ять рівнів розвитку інтегральної емпатії особистості: дуже високий, високий, середній, низький, дуже низький. Методика складається з 15 ситуацій морального вибору, де респонденту пропонуються різні емпатогенні ситуації. Для розв'язання ситуації надається сім варіантів відповідей. Запропоновано також власний варіант відповіді, який у відповідності до його змісту відноситься експериментатором до одного з наданих шляхів вирішення ситуації. Кожен із запропонованих варіантів відповідей репрезентує одну з форм емпатії: антиемпатію, індіферентність, співчуття, внутрішнє сприяння (пасивна емпатія), реальне сприяння не на

шкоду собі (просоціальна поведінка), реальне сприяння на шкоду собі (альтруїзм). Визначається також показник інтегральної емпатії – сума показників антиемпатії та всіх форм емпатії.

3. За допомогою опитувальника Ч.Д. Спілбергера-Ханіна (Агаєв та ін., 2016) визначалися рівні ситуативної та особистісної тривожності. Шкала ситуативної (реактивної) тривожності оцінює поточний стан тривоги. Вона вимірює, що респонденти відчувають «тут і тепер»: страх, напруження, нервозність, неспокій. Друга, шкала (особистісна тривожність) оцінює відносно стабільні аспекти особистості, її схильність до занепокоєння, показники відчуття спокою, впевненості та безпеки.

Результати та дискусії

Результати емпіричного дослідження проявів агресії в юнацькому віці та особливості її спрямованості на різні соціальні суб'єкти подано в таблиці 1.

Таблиця 1

Спрямованість агресії особистості в юнацькому віці (середньоарифметичні значення)

Спрямова- ність агресії (на)	Рівень агресії								
	Низький		Середній		Високий		Загалом		
	дівча- та	хлоп- ці	дівча- та	хлоп- ці	дівча- та	хлоп- ці	дівча- та	хлоп- ці	загаль-на вибірка
Керівництво	0,00	13,00	61,56	62,80	88,20	89,86	71,07	70,56	70,87
Поведінка батьків	13,00	9,00	36,32	32,25	55,33	59,00	35,86	32,44	34,52
Поведінка сторонніх людей	13,00	0,00	38,48	35,76	56,00	54,00	38,19	36,78	37,62
Поведінка однолітків	17,00	20,00	40,20	38,94	0,00	0,00	37,71	37,89	37,78
Формальний зовнішній соціум	9,50	8,00	28,25	22,20	0,00	0,00	17,54	19,83	18,43
Власне Я	7,25	8,00	19,82	18,67	34,00	33,50	21,57	19,72	20,85

Ієрархічна систематизація показників агресивної спрямованості молоді на різні соціальні суб'єкти виявила, що загалом переважає показник рівня агресії, спрямованої на керівництво. Це може бути спричинено комбінацією складних почуттів: недовіри, розчарування, незадоволення, втрати почуття соціальної безпеки, порушенням особистих кордонів. Особливо цей показник високий у хлопців. Одним із чинників такої поведінки може бути, зважаючи на вік, відсутність досвіду та не сформованість адекватних реакцій на неправомірні (за думкою респондентів) дії керівництва.

Найнижчі показники має агресія, яка спрямована на формальний зовнішній соціум, тобто на релігійні вподобання, окремі субкультури, музичні напрямки, сексуальні меншини,

символіку та графіті відповідних груп, соціального статусу, стилів одягу, до людей з тілесними та розумовими вадами, раси та національності людини.

При цьому дівчата мають тенденцію бути більш байдужими до цих аспектів, порівняно з хлопцями. Також констатуємо низький показник агресії, спрямованої на власне Я. Не відслідковується тенденція до деструктивної поведінки, в основі якої лежить самоприниження, самозвинувачення, визначення себе як негідної людини. Цей показник у хлопців нижчий, ніж у дівчат.

Майже однакові помірні показники агресії спостерігаються у юнаків та юнок при спілкуванні з однолітками, взаєминах з батьками та до сторонніх осіб в оточуючому середовищі. Статева відмінність виражається в тому, що дівчата налаштовані агресивніше, порівняно з хлопцями. Відсутність високих показників спрямованої агресії на однолітків в умовах військового стану може свідчити не лише про вікові особливості юнацтва щодо потреби в конструктивній взаємодії з однолітками, наявності у них високого рівня самоусвідомлення, взаєморозуміння та взаємопідтримки, а й про збільшення відчуття безпеки у молодих людей в групі однолітків. Домінантні реакції лідерів не викликають у юнацтва агресивних реакцій. Очевидно, що представники сучасної молоді не піддавались тиску з боку батьків та виховувались в домашньому середовищі, яке не спричиняло наслідування агресивної поведінки.

Середній діапазон вияву агресії, спрямованої на сторонніх людей, може бути пов'язаний з успішною інтеріоризацією сучасних цінностей людської цивілізації: максимальна толерантність до будь-яких груп та меншин, їх цінностей та культури.

Для дослідження рівня емпатії та форм її прояву в юнацькому віці була використана методика Л. П. Журавльової «Тест на визначення емпатії у підлітків та юнаків». З її допомогою визначено середньоарифметичні показники інтегральної емпатії та кожної з її форм: антиемпатії, індиферентності, співпереживання, співчуття, внутрішнього сприяння (пасивна емпатія), реального сприяння не на шкоду собі (просоціальна поведінка), альтруїзму особистості юнацького віку (таблиця 2).

Таблиця 2

**Особливості проявів інтегральної емпатії та її форм
(середньоарифметичні значення)**

Форми емпатії	Дівчата	Хлопці	Загальна вибірка
Антиемпатія	2,64	2,44	2,57
Індиферентність	2,11	2,28	2,17
Співпереживання	1,11	1,44	1,24
Співчуття	5,00	2,67	4,09
Внутрішнє сприяння	7,18	7,50	7,30
Реальне сприяння не на шкоду собі	15,86	16,00	15,91
Альтруїзм	8,04	11,11	9,24
Інтегральна емпатія	32,43	34,00	33,04

За результатами емпіричного аналізу прослідковується наступна ієрархічна послідовність показників частоти форм емпатійного реагування юних українців: реальне сприяння не на шкоду собі; альтруїзм; внутрішнє сприяння; співчуття; антиемпатія;

співпереживання; індиферентність. Отже, у юнацтва в умовах війни найчастіше проявляються просоціальна поведінка та альтруїзм, а найрідше – співпереживання та байдужість. Емоційна «замороженість» співпереживання, очевидно, спричинена екстремальною ситуацією в нашій країні. В умовах війни спрацьовує захисний механізм завмирання, а також, розвивається небайдужість, чуйність, людяність і терпимість. Можна припустити, що в умовах війни у молодих людей відбувається зростання ціннісних настанов на емпатійне спілкування та толерантну поведінку. Наше припущення підтверджується тим, що в умовах війни середній показник інтегральної емпатії молодих людей зріс від довоєнних з 26,08 балів (Журавльова, 2024) до 33,04 та став наближатися до рівня емпатії в юнацькому віці на початку третього тисячоліття (Журавльова, 2024). Таким чином, проживання української молоді в умовах війни зумовило порушення негативної еволюційної динаміки емпатії (Konrath, 2013).

В розрізі статевого аналізу показників розвитку інтегральної емпатії констатуємо наявність вищих показників у хлопців, порівняно з дівчатами. Однак, для дівчат доволі характерним є прояв такої когнітивно-емоційної форми емпатії, як співчуття, яку вони проявляють майже в два рази частіше, порівняно з хлопцями. Також дівчата частіше проявляють внутрішнє сприяння, порівняно з хлопцями. Водночас, юнакам притаманні вищі показники таких поведінкових форм емпатії як альтруїзм і реальне сприяння не на шкоду собі. Що ж стосується дисонансних форм емпатії, то у дівчат більш вираженою виявилась антиемпатія, а у хлопців – індиферентність.

На наступному етапі дослідження визначалися ситуативна та особистісна тривожність за опитувальником Спілбергера-Ханіна. В таблиці 3 подано показники проявів ситуативної тривожності та її статева диференціація.

Таблиця 3

Особливості виявів ситуативної тривожності у осіб юнацького віку

Ситуативна (реактивна) тривожність	Дівчата		Хлопці		Загальна вибірка	
	μ	%	μ	%	μ	%
Низький рівень	26,67	10,71	0,00	0,00	26,67	6,52
Помірний рівень	37,60	35,72	35,00	38,89	36,53	36,96
Високий рівень	55,73	53,57	57,36	61,11	56,42	56,52

Примітка: μ – середньоарифметичні значення

Отримані результати діагностики засвідчили високі показники ситуативної тривожності молодих українців в умовах війни. Зокрема, у хлопців він більший, порівняно з дівчатами. Такий стан може свідчити про емоційну реакцію юнацтва на стресову ситуацію в Україні. Особистості, що відносяться до категорії високотривожних, схильні відчувати загрозу своєму життю та очікувати небезпеку для своїх рідних. Це свідчить про те, що юнацтво орієнтується на зовнішні фактори та події, які відбуваються сьогодні, вони надають їм великого значення. Жоден з респондентів чоловічої статі не проявив низького рівня тривожності, більша половина з них (61,11%) має високі показники реактивної тривожності, решта – помірні. У дівчат ці показники розподілилися між усіма рівнями тривожності (див. табл. 3).

Дещо інші результати показав аналіз особливостей особистісної тривожності юнацтва та її статевої диференціації (таблиця 4). Більшість представників юнацького віку мають

високий рівень особистісної тривожності. Проте, статева диференціація виявилася дещо іншою, порівняно з відповідними показниками ситуативної тривожності та відповідає довоєнним дослідженням (Дробот, 2022).

Таблиця 4

Дослідження особливостей вияву особистісної тривожності юнаками та юнками

Особистісна тривожність	Дівчата		Хлопці		Загальна вибірка	
	μ	%	μ	%	μ	%
Низький рівень	29,33	10,71	30,00	5,56	29,50	8,70
Помірний рівень	40,50	14,29	39,22	50,00	39,62	28,26
Високий рівень	61,24	75,00	59,63	44,44	60,79	63,04

Примітка: μ – середньоарифметичні значення

Середньоарифметичне значення тривожності у дівчат на кожному з її рівні достовірно не є вищим, порівняно з хлопцями. Але серед дівчат дещо більша кількість досліджуваних показала високий рівень особистісної тривожності, порівняно з хлопцями (відповідно, 75,00% та 44,44%). Висока особистісна тривожність дівчат може бути пов'язана з тривалим (майже три роки) перебуванням в умовах війни, які спричиняють втрату впевненості, розфокусування уваги на зовнішні обставини та вимоги, а також, сприяють виникненню невротичних реакцій та розвитку психосоматичних захворювань. Натомість у дівчат з низьким рівнем тривожності може бути слабка активність та мотиваційна складова діяльності, втрата інтересу та почуття відповідальності при вирішенні завдань. Помірний і низький показники особистісної тривожності в хлопців вказує на їх здатність сприймати загрозу в широкому діапазоні. Загалом, наявність у хлопців більш низьких показників особистісної тривожності, порівняно з дівчатами, відповідає маскулітним характеристикам чоловічої статі.

За допомогою підрахунку коефіцієнтів лінійної кореляції Пірсона (таблиця 5) визначено особливості взаємозв'язку показників агресії, емпатії та тривожності юнацтва в умовах війни.

Таблиця 5

Визначення взаємозв'язку між показниками агресивності, емпатії та тривожності, n=46

Спрямованість агресії (на)	Емпатія та її форми							Тривожність		
	Антиемпатія	Індиферентність	Співпереживання	Співчуття	Внутрішнє сприяння	Сприяння не на шкоду собі	Альтруїзм	Інтегральна емпатія	Ситуативна	Особистісна
Керівництво	0,141	0,357 ²	0,184	0,167	0,189	0,057	-0,025	0,223	0,342 ²	0,227
Поведінка батьків	-0,061	0,185	0,105	0,112	-0,068	0,006	0,025	0,050	0,052	0,186

Спрямованість агресії (на)	Емпатія та її форми							Тривожність			
	Антиемпатія	Індиферентність	Співпереживання	Співчуття	Внутрішнє сприяння	Сприяння не на шкоду собі	Альтруїзм	Інтегральна емпатія	Ситуативна	Особистісна	
Поведінка сторонніх людей	0,121	-0,067	0,131	0,208	-0,066	-0,155	-0,067	-	0,074	0,256 ¹	0,318 ²
Поведінка однолітків	0,188	0,070	-	-	0,250 ¹	0,172	-0,017	0,191	0,174	0,037	
Формальний зовнішній соціум	0,001	-0,082	-	0,226	0,019	-0,256 ¹	0,049	-	0,098	-0,013	-0,059
Власне Я	0,291 ²	0,035	0,087	-	0,023	0,237	0,051	-0,053	0,142	0,512 ³	0,458 ³

Примітка: ¹ – рівень достовірності $p \leq 0,1$; ² – рівень достовірності $p \leq 0,05$; ³ – рівень достовірності $p \leq 0,001$

Кореляційний аналіз виявив наявність позитивного взаємозв'язку між агресією спрямованою на керівництво та індиферентністю (0,357 при $p \leq 0,05$). Отримані дані вказують, що чим більш байдужою є людина, тим більшою мірою вона здатна до агресії щодо керівництва та представників влади. Також прослідковується позитивний взаємозв'язок між агресією, спрямованою на керівництво та тривожністю (0,342 при $p \leq 0,05$).

Встановлено прямо пропорційний напрямок кореляційного зв'язку між агресією, спрямованою на сторонніх людей та ситуативною тривожністю (0,256 при $p \leq 0,1$) й особистісною тривожністю (0,318 при $p \leq 0,05$). Прямо пропорційний кореляційний зв'язок між агресією, спрямованою на сторонніх людей, та тривожністю говорить про розуміння пріоритетності власної безпеки та важливості особистісних меж над потребами інших людей. Це може бути спричинено соціальною та емоційною нестабільністю, зокрема в час війни.

Простежується позитивний зв'язок між внутрішнім сприянням (пасивною емпатією) та агресією, спрямованою на поведінку однолітків (0,250 при $p \leq 0,1$). Наявність такого взаємозв'язку, очевидно, можна пояснити тим, що чим більше молоді люди не втілюють свої наміри в життя, нехтують своїми потенційними можливостями, тим більше вони почувуються незадоволеними собою. Це може спричинити більш критичне та менш толерантне ставлення їх до поведінки однолітків, задрість до активних молодих людей, що, в свою чергу, може призвести до збільшення проявів у них агресивних реакцій.

При емпатії, яка виявляється у формі сприяння не на шкоду собі, простежується обернений кореляційний зв'язок з агресією, спрямованою на зовнішній соціум (-0,256 при $p \leq 0,1$). Отже, чим частіше особистість готова сприяти іншим та проявляти просоціальну поведінку, тим гуманніше та емпатійно вона взаємодіє з іншими людьми.

Отримано кореляційні коефіцієнти позитивного зв'язку агресії, спрямованої на власне Я з антипатією (0,291 при $p \leq 0,05$) та з тривожністю (0,512 та 0,458 при $p \leq 0,001$). Позитивний зв'язок між антипатією та агресією, спрямованою на власне Я може означати, що

завищена критичність до себе, не прийняття себе як особистість детермінує зростання агресивності до навколишнього світу. Також війна в Україні підсилює стан тривожності у сучасного юнацтва. Звідси страх втрати контролю над своїм життям, відчуття безпорадності та гнів. Все це спричиняє агресію на себе, завдаючи шкоди власним життям та здоров'ю. Емпатія гальмує й регулює агресивні переживання, а агресія, у свою чергу, блокує емпатійні прояви, зокрема здатність і бажання передбачати емоційні та поведінкові реакції інших.

Висновки

1. Ієрархічна систематизація показників агресивної спрямованості особистості юнацького віку на різні соціальні суб'єкти в умовах повномасштабного вторгнення росії в Україну має наступну послідовність (в порядку спадання показників): керівництво, поведінка однолітків, поведінка сторонніх людей, поведінка батьків, власне Я, формальний зовнішній соціум. Існують статеві відмінності в спрямованості агресії молоді: хлопці більш толерантні до власного Я і поведінки сторонніх людей та менш толерантні до поведінки однолітків і формального зовнішнього соціуму, порівняно з дівчатами.

2. В умовах війни спостерігаємо позитивну динаміку інтегральної емпатії особистості юнацького віку та домінування просоціальної форми емпатії (реальне сприяння не на шкоду собі). Ієрархічна систематизація частоти проявів форм емпатії особистості юнацького віку має наступну послідовність (в порядку спадання показників): реальне сприяння не на шкоду собі, альтруїзм, пасивна емпатія (внутрішнє сприяння), співчуття, антиемпатія, співпереживання, індиферентність. Статева диференціація проявів форм інтегральної емпатії виявила наявність більш високих показників емпатії у юнаків, їх більшу готовність до прояву дієвих форм емпатії (внутрішнього сприяння, просоціальної поведінки, альтруїзму), порівняно з дівчатами.

3. Більшість осіб юнацького віку в умовах війни мають високий рівень ситуативної та особистісної тривожності. Існують статеві відмінності в показниках реактивної та особистісної тривожності, зокрема, у хлопців відсутні показники низької ситуативної тривожності (проявляють лише помірну та високу), у дівчат вони розподілені за всіма рівнями. Статева диференціація показників особистісної тривожності репрезентувала гендерні відмінності юнацтва. Переважна більшість юнок (75,00%) продемонструвала високий рівень особистісної тривожності, а серед юнаків таких лише 44,44%. Наявність у хлопців більш низьких показників особистісної тривожності, порівняно з дівчатами, відповідає маскуліним характеристикам чоловічої статі.

4. Встановлено кореляційні взаємозв'язки між показниками агресії, спрямованої на керівництво та індиферентністю й ситуативною тривожністю; поведінкою сторонніх людей та ситуативною й особистісною тривожністю; поведінкою однолітків та внутрішнім сприянням; формальним зовнішнім соціум та сприянням не на шкоду собі; власним Я та антиемпатією, ситуативною й особистісною тривожністю. Отримані дані дали можливість означити, що чинниками агресивної спрямованості особистості юнацького віку на окремі соціальні суб'єкти є високий рівень реактивної й особистісної тривожності та окремі форми інтегральної емпатії: антиемпатія, індиферентність, внутрішнє сприяння. В той час як сприяння не на шкоду собі (просоціальна поведінка) є стримуючим чинником агресивності молодих українців.

Перспективи дослідження вбачаємо в дослідженні більш широкої системи особистих чинників проявів агресії українською молоддю в умовах війни та післявоєнної відбудови країни.

Література

1. Агаєв, Н.А., Кокун, О.М., Пішко, І.О., Лозінська, Н.С., Остапчук, В.В., & Ткаченко, В.В. (2016). *Збірник методик для діагностики негативних психічних станів військовослужбовців*. Київ : НДЦ ГП ЗСУ.
2. Дробот, О.В. (2022). Особистісна тривожність в юнацькому віці: Специфіка гендерних проявів. *Вчені записки Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського*, 3, 59–64. <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2022.3/10>.
3. Дроздов, О.Ю., & Скок, М.А. (2000). *Проблеми агресивної поведінки особистості*. Чернігів : ЧДПУ імені Т.Г. Шевченка.
4. Журавльова, Л.П. (2010). Діагностика емпатії та її форм у підлітковому та юнацькому віці. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*, 31(55), 154–161.
5. Журавльова, Л.П., & Хильченко, Л. (2023). Статова диференціація ознак стресу в умовах війни. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки*, 21(66), 17–25. [https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2023.21\(66\).02](https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2023.21(66).02).
6. Ларіонов, П.М., & Буніс, А.А. (2020). Оцінка валідності анкети «Направленість агресії у підлітків». *Теорія і практика сучасної психології*, 1, 63 – 67. <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2020.1-3.11>.
7. Товт, В.В. (2021). Психологічні особливості проявів агресивності в юнацькому віці. *Науковий вісник Ужгородського університету*, 2, 28–32. <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2021.2.6>.
8. Konrath, S. (2013). The Empathy Paradox: Increasing Disconnection in the Age of Increasing Connection. *Handbook of research on technoself: Identity in a technological society*. In Rocci Luppincini (Ed.). IGI Global (pp. 204–228). Зужим доступу: <https://scholarworks.iupui.edu/server/api/core/bitstreams/7fcfe6d1-f275-4495-84ab-86762d620162/content>.
9. Sapolsky, R. (2017). *Behave: The Biology of Humans at Our Best and Worst*. New York.
10. Zhuravlova, L. & Chebykin, O. (2021). *The Development of Empathy: Phenomenology, Structure and Human Nature*. Abingdon, Oxon, New York : Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003145370>.

References

1. Ahaiev, N.A., Kokun, O.M., Pishko, I.O., Lozinska, N.S., Ostapchuk, V.V., & Tkachenko, V.V. (2016). *Zbirnyk metodyk dlia diahnostyky nehatyvnykh psykhychnykh staniv viiskovosluzhbovtiv [Collection of methods for diagnosing negative mental states of military personnel]*. Kyiv : Research Center of the Armed Forces of the Ukrainian SSR [in Ukrainian].
2. Drobot, O.V. (2022). Osobystisna tryvozhnist v yunatskomu vitsi: Spetsyfyka hendernykh proiaviv [Personality anxiety in adolescence: Specificity of gender manifestations]. *Vcheni zapysky Tavriiskyi natsionalnyi universytet imeni V. I. Vernadskoho – Scientific notes of the V. I. Vernadsky Tavrichesky National University*, 3, 59–64. <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2022.3/10>. [in Ukrainian].
3. Drozdov, O.Iu., & Skok, M.A. (2000). *Problemy ahresyvnoi povedinky osobystosti [Problems of aggressive personality behavior]*. Chernihiv : ChDPU imeni T. H. Shevchenka [in Ukrainian].
4. Zhuravlova, L.P. (2010). Diahnostyka empatii ta yii form u pidlitkovomu ta yunatskomu vitsi [Diagnostics of empathy and its forms in adolescence and youth]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova – Scientific Journal of the M.P. Dragomanov National Pedagogical University*, 31(55), 154–161 [in Ukrainian].
5. Zhuravlova, L., & Khylychenko, L. (2023). Stateva dyferentsiatsiia oznak stresu v umovakh viiny [Gender differentiation of stress symptoms in war conditions]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriiia 12. Psykholohichni nauky – Scientific Journal of the National Pedagogical University named after M.P. Dragomanov. Series 12. Psychological Sciences*, 21(66), 17–25. [https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2023.21\(66\).02](https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2023.21(66).02). [in Ukrainian].
6. Larionov, P.M., & Bunis, A.A. (2020). Otsinka validnosti ankety «Napravlenist ahresii u pidlitkiv» [Assessment of the validity of the questionnaire «Direction of aggression in adolescents»]. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii – Theory and practice of modern psychology*, 1, 63–67. <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2020.1-3.11>. [in Ukrainian].

7. Tovt, V.V. (2021). Psykholohichni osoblyvosti proiaviv ahresyvnosti v yunatskomu vitsi [Psychological features of manifestations of aggression in adolescence]. *Naukovy visnyk Uzhhorodskoho universytetu – Scientific Bulletin of Uzhgorod University*, 2, 28–32. <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2021.2.6>. [in Ukrainian].
8. Konrath, S. (2013). The Empathy Paradox: Increasing Disconnection in the Age of Increasing Connection. *Handbook of research on technoself: Identity in a technological society*. In Rocci Luppardini (Ed.), IGI Global (pp. 204–228). Retrieved from <https://scholarworks.iupui.edu/server/api/core/bitstreams/7fcfe6d1-f275-4495-84ab-86762d620162/content>.
9. Sapolsky, R. (2017). *Behave: The Biology of Humans at Our Best and Worst*: New York.
10. Zhuravlova, L. & Chebykin, O. (2021). *The Development of Empathy: Phenomenology, Structure and Human Nature*. Abingdon, Oxon, New York : Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003145370>.

AGGRESSION OF ADOLESCENT PERSONALITY IN THE CONDITIONS OF WAR

Larysa Zhuravlova

Doctor of Psychology Sciences (Doctor hab. of Psychology), Professor, Professor of the Department of Psychology

Polissia National University

7, Blvd Staryi Str., Zhytomyr, Ukraine, 10008

lpz2008@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0003-4020-7279>

Web of Science ResearcherID: [Q-6664-2018](https://orcid.org/0000-0003-4020-7279)

[Scopus Author ID: 57221460394](https://orcid.org/0000-0003-4020-7279);

<http://www.scopus.com/inward/authorDetails.url?authorID=57221460394&partner>

Viktoriiia Zarudnieva

Master of the Educational and Professional Program "Practical Psychology"

Polissia National University

7, Blvd Staryi Str., Zhytomyr, Ukraine, 10008

v.zarydneva@gmail.com

Abstract

The article discusses theoretical approaches and analyzes the results of an empirical study of aggression and its factors in the interpersonal interaction of young Ukrainians in the context of Russia's full-scale invasion of Ukraine. A hierarchical systematization of indicators of aggressive orientation of young people towards different social subjects (in descending order of indicators) is carried out: leadership, peer behavior, behavior of strangers, parental behavior, self, formal external society. It is proved that there are gender differences in the direction of youth aggression: boys are more tolerant of their own self and the behavior of strangers and less tolerant of the behavior of peers and formal external society, compared to girls. The positive dynamics of integral empathy of adolescent personality and the dominance of prosocial behavior in interpersonal interaction are revealed. The hierarchical systematization of the frequency of manifestations of the forms of empathy of adolescent personality has the following sequence (in descending order of indicators): real assistance not to the detriment of oneself, altruism, passive empathy, compassion, anti-empathy, empathy, indifference. The gender differentiation of the manifestations of forms of integral empathy revealed the presence of higher empathy indicators in young men, their greater readiness to manifest effective forms of empathy, compared to girls. It is revealed that most adolescents in wartime have a high level of situational and personal anxiety, and their gender differences are found, in particular, boys have no indicators of low situational anxiety (they show only moderate and high levels of it), while girls have them at all levels. There are significant positive correlations between the indicators of aggression directed at leadership and indifference and situational anxiety; behavior of strangers and situational and personal anxiety; peer behavior and internal assistance; self and anti-empathy, situational and personal anxiety, as well as a negative correlation between the indicators of aggression towards formal external society and assistance not to the detriment of oneself.

Keywords: direction of aggression, factors of aggression, integral empathy, forms of empathy, anxiety, adolescence.

Подано 07.10.2024

Рекомендовано до друку 14.10.2024